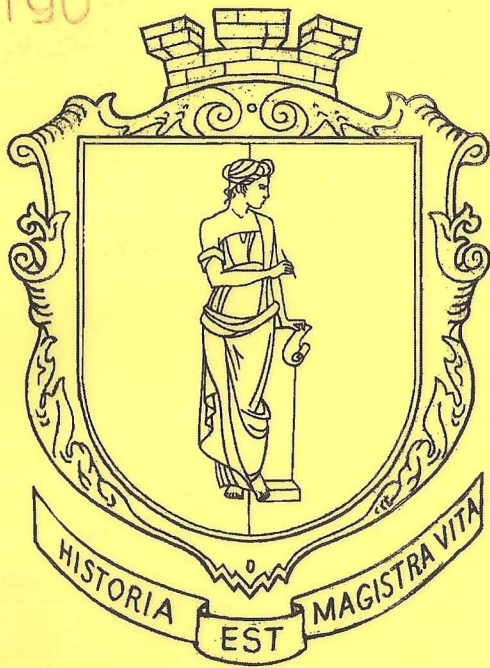

94 (100) (082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 2

МАК Т.Ф.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО МІЖ ДВОМА ПЕРІОДАМИ РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ

Середньовічна західнохристиянська цивілізаційна система розглядається найчастіше як така, що складається з кельтсько-германського субстрату та пізньоантичної спадщини. При цьому політичні принципи організації римського суспільства, навіть в стані занепаду останнього, перемогли елементи переважно германські, вільно-общинні. В цій обставині є певна парадоксальність, оскільки коли закінчилась епоха Великого переселення народів, Західна Європа отримала нове населення, більшість якого була вільними людьми і вони не знали, що таке традиції диференційованого суспільства. Але процес все ж таки завершився доволі швидко, 1000 рік є рубіжним в створенні нової системи. Крім того, початок XI ст. відзначається ще й посиленням загального відчуття небезпеки, тривоги, апокаліптичними настроями. І те, що ті тривожні повідомлення частішали, було відлунням загального стану, що охопив населення європейського Заходу.

М.Блок свого часу висловив підтриману Л.Февром та іншими медієвістами ідею щодо поділу історії середньовічного Заходу на два феодальних періоди з дуже різними провідними тональностями, межею між якими є початок XI ст. Сучасні дослідники теж не відмовляються від використання цієї періодизації [10, 308; 9, 151].

До XI ст. формується і далі зміцнюється власне феодальна аристократія, яка утримує свої спадкові землі і відіграє значну роль у суспільстві фактично до XVIII ст. У франкській державі населення, більшість якого почувалася вільними людьми, було звільнено від останніх утримуючих структур родової організації здебільшого обставинами, які складались у соціально-політичній сфері протягом VI-IX ст. "Меровінгська епоха, як в інших формах і пізньокаролінгська і ранньокапетингська, характеризується

енергією своєї психіки, невгамовним проявом сил особистості, що звільнилась з-під гніту племені і роду”, - зазначав Л.Карсавін [7, 54].

На території Франкського королівства особливий період в процесі становлення феодальних відносин – VIII-IX ст. Саме в цей час стався аграрний переворот, що зумовив великі майнові переміщення і водночас ствердження феодальної структури суспільства. Протягом VIII-IX ст. ствердилась остання форма феодальної власності – фео́д, велика земельна власність була закріплена юридично. Але юридично оформлювався не тільки фео́д як форма взаємодії представників панівного класу, а й держання як форма стосунків залежного селянина зі своїм сеньйором [6, 29]. Термін “прекарій” /передане на прохання/ означає держання вільної людини строком на одне-два покоління, що надавалось за ценз [6, 38]. Необхідно підкреслити, що за таких умов правове поле охоплювало не тільки верхівку феодалів, а всіх вільних людей у VIII-IX ст., до нього потрапила і велика кількість селян. Визначення статусу, чіткої межі повноважень і ступеню залежності чи свободи, створювало стимул у розвитку господарської діяльності; розвиток поземельних відносин стверджував в людині індивідуалізм.

Політика Каролінгів у VIII-IX століттях чимало сприяла феодалізації франкського суспільства. Відродження державного життя, зміцнення державних структур, якого досягли перші представники цієї династії, дало їм можливість активно втручатись у різні сфери життя суспільства саме шляхом систематичної законотворчої діяльності. Відомо, що такі фактори, як досвід римлян, доволі жорстокі умови, що склались на територіях, завойованих германцями, примушували останніх доволі рано застосувати писане право. Каролінгське законодавство являло собою спробу внести порядок у правовий хаос, таким шляхом елементи різних традицій (римського права і комплексу правових уявлень германців), набуваючи форму законів, впорядковувались, і ці закони, як єдині правові норми, розповсюджувались у формі капітулярів на великі території [6, 29-30].

Досліджуючи період правління останніх Каролінгів, видатний французький медієвіст Ф.Лот доходить на перший погляд парадоксального висновку: “Доля останніх нащадків Карла Ве-

дикого суттєво відрізняється від долі останніх Меровінгів. Нашадки Хлодвіга... повільно згасали в празднощах та бездіяльності, і їх агонія тривала дві третини століття... Нашадки ж Карла Великого, навпаки, ніколи не змирялись з втратою влади. Вони боролись до останнього подиху з дивовижною енергією та активністю; але притаманні їм розум та відвага тільки поглиблювали їх бідолашне становище” [8, 21]. Коріння проблеми полягало в тому, що по мірі поглиблення феодалізації франкського суспільства та переходу політичної влади в руки приватних осіб /перед усім імуністів/ останні почали самостійно регулювати відносини власності в ареалі свого панування. Єдине правове поле, що існувало до тих пір, дозволило досить рано консолідуватись верхівці суспільства /IX ст./, хоча сам політичний простір при цьому подрібнювався. “На початку XI ст. скрізь існували королівства. Висвячують монархів, і ніхто не сумнівається, що вони не є представниками Бога. Але військова потуга, здатна судити й карати, відтепер розсипана, розпорошена в безлічі політичних осередків найрізноманітніших обсягів. У кожному з них керує господар” [5,38]. Обмеженість життєвого простору примушувало заможний прошарок Західної Європи пильнувати і дбати про свої землі, не відволікаючись надовго назовні. Таким чином, в політичному плані формування феодальної системи завершилось політичною роздробленістю.

Політична історія середньовічної Західної Європи починається з союзу франкського ватажка Хлодвіга та християнської церкви. В період з V до X ст. церква не тільки організаційно-соціальний інститут, але і духовне начало. Церква ставила перед людиною завдання – пізнання Бога і створеного ним. Крім культурно-богослужбової функції церква в перший період середньовіччя інтегрувала, організовувала суспільство, водночас формуючи нові ідеали, зберігаючи сформовані на основі християнської ідеології цінності. Але залучення до християнських цінностей – це особистий шлях кожного, і як би не заперечувала християнська доктрина виокремлення певної особистості з маси [1,147] занурення передусім в свій внутрішній світ стверджувало саме особистісний початок в людині Середньовіччя.

Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи надало і самій західній гілці християн-

янства більш раціоналістичний, ніж у православного християнства, характер. Ю.Павленко стверджує, що захід “інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину й кари” [10, 305]. В цілому західнохристиянська свідомість епохи середньовіччя відзначалась такими властивостями як раціоналізм, сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності, визнання незалежності церкви від світської влади. І це розводило представників західноєвропейської спільноти з тими, хто належав до східної гілки християнства.

В процес формування феодальних стосунків церква активно включається і сама перетворюється на великого феодала, а значить підпадає під дію законів розвитку феодальної системи, що руйнує її як єдиний соціальний інститут. Завдяки клонійським реформам в XI ст. церква виходить з цієї кризи, відновлюється як цілісна система, що має вплив в суспільстві. Ініціаторами цієї реформи стали монастирі.

Інститут чернецтва в християнстві мав особливе значення. Чернецтво складало свого роду “моральну общину” всередині церкви. Община ця слугувала зразком християнського життя в його основних параметрах: відмові від спокус “цього світу”, підготовці до останніх часів, інтенсивній духовній, насамперед молитовній практиці. “Чернецтво ставало осередком справді сакральної, есхатологічної релігійної практики всередині “історичної” церкви, яка набувала рис суспільної інституції – існуючи в суспільстві, наставляючи вірних для найефективнішого життя та виживання саме у суспільстві. Чернець не лише символізував, а й уособлював практичну можливість наслідування чеснот, заповіданих Христом” [4, 39]. Таким чином, знімалася психологічна напруженість з простих віруючих, захоплених справами “цього світу”, справжня релігійність та моральність продовжували існувати. Для кожного залишалася можливість повернутися до них, ставши ченцем. Інститут чернецтва об’єктивно – релігійно, морально, психологічно – зміцнював християнську спільноту, виправдовував її історичне існування.

За переказом, християнське чернецтво виникло в Єгипті у III ст. Його засновниками християнська традиція вважає Павла Лівійського (нар. 228 р.) та Антонія (нар. 251 р.), згодом піднесе-

них до рангу святих. Ченці від початку практикували аскетизм та відлюдництво (звідси грецька назва монах – “одинак”).

Монастирі є основними ланками організації життя і східного (православного) чернецтва. Серед різних типів монастирів найпоширенішими є так звані спільножитні. Життя у спільножитних монастирях колективне, воно регламентується єдиним статутом, а ченці не мають власності.

На відміну від східного чернецтва, західне, католицьке, чернецтво згуртоване у централізовані, відносно автономні спільноти – ордени. “Орден” етимологічно – “чин”, “статут”, тобто певний порядок організації та життя ченців, запроваджений, як правило, засновником ордену. На відзнаку від православного чернецтва, для більшості католицьких орденів є характерною наявність жіночих гілок та відгалужень для мирян. Мирянські спільноти при чернечих орденах зводяться до терціаріями (від лат. *tertio* - третій, тобто третій поряд із чоловічим та жіночим орденами). Католицькі ордени є централізованими та ієрархізованими у своїй внутрішній побудові. Вони керуються “генералами”, або “пріорами”. При цьому керівники орденів підпорядковуються самому папі Римському.

Першим і найдавнішим чернечим орденем на християнському Заході вважається орден бенедиктинців. Був заснований у 530 р. в італійській місцевості Монтекассіно Бенедиктом Нурейським. Хоча і до нього були відомі монастирські братства, статут, написаний Бенедиктом для його братів, отримав широке розповсюдження. Статут Святого Бенедикта, сформований під впливом традицій та вимог східного чернецтва, вимагав від ченців суворої дисципліни й дотримання таких обітниць, як постійне життя в монастирі, стримання, суворий послух, поєднання молитви та фізичної праці. Бенедиктинці, у складі яких є також жіноча гілка, свого часу відіграли значну роль у зміцненні церковного авторитету, а сам орден став найбільшим та найавторитетнішим в епоху раннього середньовіччя. Тепер цей орден є однією з найбільших католицьких організацій. Він складається з 18 підрозділів-конгрегацій і об'єднує понад 10 тис. ченців та 20 тис. черниць [4,342].

Відійшовши від миру, ченці припиняли спілкування з родичами; заради тієї ж мети обитель перетворювалась в замкнуте,

таке, що повністю себе забезпечує, господарство. В ранній період своєї історії бенедиктинці самі орали землю, розбивали сади, будували млини. Вони були кращими спеціалістами з агрикультури того часу, і розповсюдження бенедиктинських общин з Італії в заальпійську Європу несло з собою і навички продуманого ведення сільського господарства. В VI-VII ст. монастирі перетворились на великі, добре організовані вотчини, в яких працювали залежні селяни. Отже, якщо східним ченцям було притаманне індивідуальне відлюдництво, то на Заході склалась традиція чернецьких общин, що жили спільно і слідували єдиним правилам. Як стверджує в своїй праці “Доба соборів” Ж.Дюбі, в XI ст. європейські ченці йдуть до Бога двома різними шляхами. “Один пролягає за маршрутом, колись накресленим візантійським християнством, і царина його найбільших успіхів перебуває з цієї причини поблизу невизначеної межі, яка відділяє вздовж центральної Італії латинізм від еллінізму” [5, 70]. Це шлях відчуженості і самотності. Другий шлях “наближався до першого з тієї самої волі відчуженості й самотності, байдужості до місіонерської діяльності. Проте їх віддаляли один від одного два принципи: общинний дух і поміркованість” [5, 71]. Західна чернеча громада “вкорінюється способом будь-якої феодалної родини в якусь вотчину, в якесь земельне господарство, яке її приручає... Як член світового ополчення, чернець є співвласником гуртового багатства, з якого він черпає засоби для свого існування... Христовим воїнам, аби добре вести свою битву, потрібно було бути належно нагодованим, одягненим, добре відпочити. Хай чернець забуде про своє тіло, перш ніж він наполегливо намагатиметься його перемогти. Хай він належно обробляє землю біля свого дому, аби зібрати багатий урожай і таким чином запропонувати Богові найбагатші пожертви” [5, 71-72].

Але ранній бенедиктинський статут не передбачав для ченців ніяких інтелектуальних занять. Однак у VII ст. бенедиктинці потрапили під вплив вчених ченців з британських островів, що змінили їх ставлення до знань, писемному слову та книжковій справі. За допомогою ірландських та англійських братчиків в бенедиктинських монастирях почали виникати скрипторії – майстерні по перепису та створенню книг, і ченці, що раніше навчилися тримати в руках лопату, замінивши її на стіло, стали носіями

культурної місії. “В суспільстві XI ст. ченці правлять церемонію вічної хвали, в якій поєднуються всі творчі сили мистецького твору” [5, 77]. Музика й за її допомогою Літургія, як стверджує Ж.Дюбі, були найефективнішими інструментами знання, що їх мала культура XI ст. “Слова за допомогою символічного значення та асоціацій, які їхня зустріч викликає в думці, дозволяють інтуїтивно схопити таємниці світу. Вони ведуть до Бога. Мелодія провадить до нього ще пряміше за допомогою того, що вона дозволяє сприймати гармонійні акорди творчості, й завдяки тому, що пропонує людському серцю проникнути в Божественні задуми” [5, 76].

Але 1000 року на Заході масово чекали “кінця світу”, що паралізувало будь-яку активність. Опис аномалій є головним матеріалом хронік того часу. Тривоги криються у вогні, у воді, в глибинах землі з початку XI ст. Долала апокаліптичні настрої 1000 р. Західна Європа у завязтій господарській діяльності. Спочатку в авангарді цих перетворень були монастирі, які на раціоналістичних засадах організовували своє господарське життя. Ще у X ст. намітився дуже невиразний сільськогосподарський поступ у великих монастирських маєтках. Але незабаром сформоване під впливом монастирів шанобливе ставлення до фізичної праці, винахідництва та підприємництва поширюється і на світські кола.

Таким чином, західне християнство, яке саме розвивалось у тісному зв'язку з правничими категоріями, ствердження індивідуалізму, якому сприяли процеси у соціально-політичній сфері і теж саме християнство в перший період середньовіччя привели до так званої “економічної революції другого феодального періоду”. Е. Фромм підкреслює, що саме після XI ст. у жителів країн Північної Європи розвинувся і зміцнився неугамовний потяг до праці, який до того не був характерним для вільної людини [11, 27] і саме успіхи людини примусили її воліти слави (що було неможливим в перший період середньовіччя) [3, 140], а все це разом – “потяг людини до слави та успіху, а також потреба людини у праці були головними силами, що сприяли розвитку сучасного капіталізму” [11, 27]. З XI ст. міський торговельно-ремісничий люд стає основним носієм нового ділового духу.

З союзу католицької церкви і варварських ватажків почався процес формування середньовічної феодальної Західнохри-

тиянської європейської цивілізаційної системи. “Християнська цивілізація розвивалась, відповідаючи особливому статусу людини, розширюючи спектр його можливостей, створюючи відповідне середовище дій” [9, 147]. Водночас правове поле посилювало осібне, що стверджувало християнство і що породжувала в особистості приватна власність. Релігія, церква в західнохристиянському світі і в перший період феодалізму, і на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації.

З XI ст. починається бурхливий розвиток середньовічних західних міст у контексті “економічної революції другого феодального періоду”, що заклала підґрунтя наступного піднесення західнохристиянського світу. Останній динамічно прогресує упродовж XII-XIII ст. і, переживши кризу XIV ст. (епідемія чуми, Столітня війна тощо), вступає в нову фазу, що характеризується Відродженням в Італії та Реформацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. – М.: Мысль, 1987.
2. Блок М. Феодальное общество // М.Блок. Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1986.
3. Буркгард Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. С.Бриллианта. – Смоленск: Русич, 2002.
4. Головащенко С.І. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999.
5. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980-1420 років. – К.: Юніверс, 2003.
6. Капранова Е.Ю. Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 1.
7. Карсавин Л.П. Культура средних веков. – К.: Символ&AirLand, 1995.
8. Лот Ф. Последние Каролинги. – СПб : Евразия, 2001.
9. Неклесса А. Трансмутация истории // Новый мир. – 2002. - № 9.
10. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2001.
11. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск: ООО «Попурри», 1998.